

**JOAN MARAGALL, INTEL·LECTUAL
EN «EL SEGLE DELS INTEL·LECTUALS»**

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
SECCIÓ DE FILOSOFIA I CIÈNCIES SOCIALS

JOAN MARAGALL, INTEL·LECTUAL
EN «EL SEGLE DELS INTEL·LECTUALS»

Conferència pronunciada per RICARD TORRENTS
en la sessió ordinària de la Secció
el dia 13 de desembre de 2010

BARCELONA, 2011

Torrents, Ricard

Joan Maragall, intel·lectual en «el segle dels intel·lectuals»

Bibliografia

ISBN 9788499650937

I. Institut d'Estudis Catalans. Secció de Filosofia i Ciències Socials II. Títol

1. Maragall, Joan, 1860-1911 — Crítica i interpretació

2. Intel·lectuals — Catalunya

849.9Maragall, Joan1.06

© Ricard Torrents i Bertrana

© 2011, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: desembre del 2011

Tiratge: 200 exemplars

Text revisat lingüísticament per la Unitat de Correcció del Servei Editorial de l'IEC

Compost per Víctor Igual, SL

Imprès a Service Point FMI, SA

ISBN: 978-84-9965-093-7

Dipòsit Legal: B-42619-2011

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

1. EL «PRIMER» INTELLECTUAL CATALÀ

«Joan Maragall és potser el primer en el temps i en tot cas un dels primers en categoria, dels nostres *intellectuals*, si entenem per intel·lectual, com fa el *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans, una “persona que té una certa capacitat de pensar la realitat social i cultural i d'influir críticament en l'opinió mitjançant l'assaig o la presència en els mitjans de comunicació”.» Amb aquesta contundent declaració de principis —que lliga Maragall, l'Institut i el seu diccionari— comença una brillant conferència de Pere Lluís Font publicada amb el títol *Joan Maragall o la consciència civil, en el seu temps i en el nostre*. I és emmanllevant-li el seu *incipit*, com em permeto de començar el meu elogi de Joan Maragall com d'un dels intel·lectuals catalans excepcionals del segle xx, *Le siècle des intellectuels*, per dir-ho amb el títol del llibre de Michel Winock, de 1997. Potser en cap altra dimensió com en la d'intel·lectual s'integren tan harmònicament les activitats de Maragall poeta, Maragall traductor, Maragall articulista de premsa, Maragall pensador i, en fi, Maragall corresponsal epistolar de destacats intel·lectuals i polítics de la seva època.

Quan l'Any Joan Maragall 2010-2011 fou anunciat per a commemorar el cent cinquantè aniversari del seu naixement i el centenari de la seva mort, al Consell de Govern de la Secció de Filosofia i Ciències Socials (SFCS) ens vam fer un deure de participar-hi dedicant-li una part —ni que fos breu— d'una sessió ordinària de la Secció, que ha correspost a la d'avui, del mes de desembre de 2010. Que els companys del Consell de Govern me'n confiessin l'execució és una nova mostra d'estimació que els agraeixo, alhora que un compromís que espero d'acomplir, abordant una qüestió com la que els vaig proposar sobre Maragall, intel·lectual en «el segle dels intel·lectuals».

Podria semblar redundant retre-li aquest homenatge, si tenim en compte que la celebració del seu Any l'han impulsada les màximes institucions polítiques i culturals de Catalunya, l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) inclòs. Això li ha donat tal amplitud que cobreix tots els fronts, l'acadèmic, l'educatiu, el críticoliterari, el cívic, el festiu. Des del I Congrés Internacional Joan Maragall convocat per les universitats del 27 al 30 de setembre de 2011, on són convidats «especialistes i estudiosos a reflexionar sobre el valor, la dimensió i el sentit de l'obra de Maragall i a situar la projecció de la seva figura en l'actualitat», fins a cicles de conferències com el de l'Ateneu Barcelonès o el de la Fundació Joan Maragall, passant per exposicions, escenificacions teatrals, recitals, colloquis, activitats de projecció mediàtica, edicions, biografies, antologies, espectacles, *performances* audiovisuals, taules rodones publicades, com la de *Serra d'Or* (setembre 2010) sota el títol «Joan Maragall, el compromís cívic d'un poeta». Cal només consultar el web de la Institució de les Lletres Catalanes o el web mateix de l'Any Maragall o el de l'Associació Família de Joan Maragall i Clara Noble o el de la Fundació Joan Maragall o el de l'Arxiu Joan Maragall, per a constatar l'amplitud de cobertura gairebé exhaustiva dels programes que l'Any Maragall 2010-2011 ha activat arreu del país a tots els nivells.

Seria, doncs —sortosament—, innecessari que la nostra SFCS dediqués a Joan Maragall una part de la sessió plenària d'avui? La pregunta és retòrica, perquè, si ho sospesem, trobarem prou raons que ho justifiquen. Posem-n'hi tres. La primera, òbvia, és que Joan Maragall fou membre de l'Institut. Per poc temps, només uns mesos. Però quin abast no va tenir el breu pas de Maragall per l'Institut d'Estudis Catalans! Tal com ho consignen els papers de la casa, hi ingressà el 14 de febrer de 1911, s'hi incorporà a l'abril, però la mort el 20 de desembre següent (d'avui en vuit farà exactament 99 anys) no li deixà ni tan sols acomplir un any sencer de pertinença a la institució, creada quatre anys abans pel seu amic Enric Prat de la Riba i, inspirada —segons que sembla— pel seu més que amic, germà, Josep Pi-joan. Els annals de la nostra institució consignen que el 9 de maig de 1911 tingué lloc la sessió constituent al Palau de la Generalitat de l'Institut de la Llengua Catalana, la futura Secció Filològica. Maragall en fou designat membre per la quota d'escriptor juntament amb dos altres escriptors, Àngel Guimerà i Josep Carner; amb dos lingüistes, Antoni Maria Alcover i Pompeu Fabra; un hellenista, Lluís Segalà, i un biblista, Frederic Clascar. En els moments fundacionals de l'IEC no existia la nostra SFCS. Si hagués existit, hauria estat la de Joan Maragall? Tant se val.

El sol fet de compartir amb Joan Maragall la condició de membres de l'Institut justifica que, en plena celebració de l'any que li és dedicat, la nostra Secció se sumi al programa general aportant-hi modestament el que hi pot aportar, una reflexió sobre allò d'ell en què ens sentim concernits com a intel·lectuals i allò d'ell que ens concerneix com a membres de l'IEC del nostre temps, cent anys després d'ell.

Una segona raó és que amb aquest acte contribuïm a superar (o integrar?) la compartimentació a què sovint ens empeny la composició de l'IEC en seccions; una figura, la secció, que fins en l'etimologia del mot remet a dividir, tallar. Per contra, recordant Joan Maragall, membre fundador de la Secció Filològica, en un acte de la nostra Secció, no fem sinó exercir la condició de membres de l'IEC, essencial, per damunt de l'adscripció, condició accessòria, a una de les cinc seccions. No fem sinó «unir», no pas «seccionar», una nova anella a la cadena de commemoracions que l'IEC ha tributat a Joan Maragall al llarg dels cent anys de la seva mort. Al capdavant no fem sinó cedir al ritual de repetir-nos el que admirem dels homes il·lustres de la nostra tribu. Que és el que sempre han fet universalment els llinatges, les institucions, els pobles, orgullosos del seu passat i compromesos amb el seu futur. I, per ells, els seus intel·lectuals representatius.

De la segona raó se'n desprèn una altra: bé cal que l'IEC administri bé l'herència maragalliana mantenint-ne viva la commemoració, començada arran mateix de la seva mort i mantinguda sense interrupcions fins a la sessió d'avui. En efecte, no deixa de causar admiració que el pas tan breu de Maragall per l'IEC hagi generat una reconeixença tan sostinguda, hagi acumulat un capital tan ric. Com no deixa de ser un motiu de goig per als membres de l'Institut pertànyer a una institució que sap honrar els seus membres. Homenatjant-lo, doncs, ens incorporem al contínuum intergeneracional que no ha deixat de reconèixer-lo com un dels seus. De fet el que tota una plèiade de membres de l'IEC ha acumulat sobre la personalitat i l'obra maragallianes al llarg de cent anys és una herència que hem de conservar i acréixer. Per això he cregut oportú de destacar-ne algunes fites.

2. L'HERÈNCIA DE JOAN MARAGALL A L'IEC

2.1. De 1911 a 1961

1911. La nota necrològica de Joan Maragall, redactada per un dels set fundadors de l'IEC, Miquel dels Sants Oliver, membre de la Secció Històrico-Arqueològica, i publicada a l'*Anuari* de l'IEC dels anys 1911-1912, conté una frase feliç que diu: «La Secció de Filologia d'aquest Institut, a la qual [Joan Maragall] pertanesqué, honrant-la i honrant a totes les altres, ha començat a dedicar-li el tribut pòstum que sos mèrits i significació excepcional requereixen.» (Al·ludeix a l'edició de la seva obra, assumida per la pròpia família de Maragall, el segon volum de la qual, aparegut l'any següent, 1912, portaria el pròleg del mateix Miquel dels Sants Oliver.) L'encert de la frase està en l'incís: [Maragall pertanyia a la Secció Filològica] *honrant-la i honrant a totes les altres* [seccions]. Les quals altres, com és sabut, eren aquell any 1911 la Històrico-Arqueològica i la de Ciències, mentre que avui, a més de la Filològica i la Històrico-Arqueològica, són la de Filosofia i Cièn-

cies Socials, creada el 1968 a partir de la de Ciències, i les de Ciències Biològiques i de Ciències i Tecnologia, formades del segon desdoblament de la de Ciències l'any 1988. No sentiu, amics, com encara arriba a nosaltres l'honra derivada del fet de ser Joan Maragall membre de l'IEC?

1913. L'IEC publica *Himnes homèrics*. Traducció en vers de Joan Maragall i text grec amb la traducció literal de Pere Bosch i Gimpera, membre de la Secció Històrico-Arqueològica i director del Servei d'Excavacions de l'IEC. La significació d'aquest llibre transcendeix l'àmbit de l'erudició, per tal com orientà el futur desplegament de la política cultural de les institucions catalanes que es gestaven en aquells moments. L'any 1918 Carles Riba dedicà al llibre un destacat assaig.

1927. Apareix *El meu don Joan Maragall*, obra de referència de Josep Pijoan, amic íntim i admirador seu, home decisiu en els primers anys de l'IEC, del qual fou el primer secretari general. La data de referència del llibre és enganyosa. En realitat és una reelaboració de dos articles llargs publicats poc després de la mort de Joan Maragall. Josep Pijoan? —es preguntaran alguns. Sí, també Pijoan ha de figurar en les referències a la recepció coetània de Joan Maragall a desgrat de les desautoritzacions que ha merescut.

1930. Josep Maria de Sagarra escriu el pròleg del volum primer de *Traduccions de Goethe, Fragments del Faust. Poesies. Pensaments*; volum VI d'*Obres completes*, edició dels fills.

1935. L'Institut commemora el vint-i-cinquè aniversari de la seva fundació i publica el llibre *L'Institut d'Estudis Catalans. Els seus primers xxv anys*, amb un apartat de «Necrologies», entre les quals figura la dedicada a Joan Maragall, signada amb les inicials J. R. i O., que corresponen a Joaquim Ruyra i Oms, membre de l'Institut a la Secció Filològica d'ençà de 1924 i autor del pròleg de la «Sèrie Catalana» de l'esmentada primera edició de les *Obres completes*, on, al costat del retrat de Maragall, deixà encastada una molt ruyriana cortesia a la seva vídua, Clara Noble, consistent a posar el seu nom, Clara, en relació amb la claror de la poesia, i el seu cognom, Noble, amb la distinció de la seva personalitat.

1935. Pere Coromines, un altre dels set fundadors de l'IEC i en aquells anys el seu president, membre de dues seccions, de la Històrico-Arqueològica i a partir de 1911 de la de Ciències (em pregunto si avui ho seria de la nostra, com a economista que era?), publica el llibre *El meu comerç amb Joan Maragall*, que inclou escrits diversos, entre els quals destaquen una elegia composta l'endemà de la mort del poeta, una conferència de 1926 sobre *Nausica* i un «Elogi» del poeta de 1930.

1936. Apareix *Nausica. Tragèdia en tres actes sobre un tema de l'Odissea*, amb un pròleg de Carles Riba d'una gran penetració crítica i cívica, al volum XXII de les *Obres completes*, edició dels fills. El mateix any i al volum següent, XXIII, apareix el pròleg d'Eugeni d'Ors, successor de Pijoan de 1911 a 1917 a la Secretaria de

l'IEC, del qual, com és sabut, desertaria. Un pròleg que va merèixer i continua mereixent el rebuig de molts crítics. (A Eugeni d'Ors sí, que avui li correspondria la Secció de Filosofia i Ciències Socials.)

1938. En plena Guerra Civil Carles Riba llegeix la tesi de doctorat sobre *Nausica* de Joan Maragall a la Universitat de Barcelona. Era el 12 de maig de 1938. Durant la lectura arribava a l'aula el zumzeig sinistre dels avions de Hitler, Mussolini i Franco que bombardejaven Barcelona.

1950. Carles Riba, que, després de l'exili a França, patia l'exili interior expulsat de la seva Universitat, llegeix el text «Per què he votat Joan Maragall», «després que per votació entre un nombrós cercle d'amics s'havia establert la llista dels set homes que millor han representat Catalunya durant la primera meitat del segle xx». Peça fonamental del maragallisme i de l'arsenal crític del mateix Riba, amb la qual començava un mestratge decisiu que perduraria fins a l'actualitat. És irresistible la temptació de reproduir literalment la síntesi biogràfica que fa Riba de Maragall: «barceloní nascut en un vell carrer obac, visqué la seva maduresa entre els jardins clars, quiets, tan graciosament carrinclons de Sant Gervasi; fou fill de fabricant i artista, advocat que no exercí, redactor del *Brusi* sense compartir ben bé les idees del diari, membre d'acadèmies gens disposat a deixar-se encotillar per cap purisme. Mestre en Gai Saber i tanmateix gran poeta; en 1911, pare patriarcal de tretze fills tots vivents, més fèrtil d'esperit que mai, estimat de tothom, lliure de preocupacions econòmiques, morí, gairebé inopinadament, desistint de la vida amb una magnanimitat i una dolçor totes cristianes».

Riba, que hi evoca l'enterrament de Maragall, quan ell tenia divuit anys, hi aclareix que la representativitat de Maragall es deriva del fet de sobresortir entre «els homes que han orientat més fonamentalment Catalunya». I hi afegeix: «No vull fer comparacions, ni històriques ni personals, que tot d'una, més enllà del punt de semblança, esgarrien més que no pas guien. Però en els moviments de resistència, d'alliberament, de tornada a les arrels profundes, mudes, anònimes de la nació, [sempre s'ha fet sentir] una veu de puresa i de bon sentit insubornables com la del nostre Maragall.» Maragall, doncs, ja no és només un poeta o un traductor excel·lent, sinó «una veu de puresa i de bon sentit insubornables».

1954. Carles Riba publica una *Antologia poètica de Joan Maragall* amb una nota preliminar i l'estudi «Maragall, català representatiu», que correspon al text «Per què he votat Joan Maragall», llegit el 1950. L'antologia genera una aguda polèmica no sols en poesia sinó també en pensament filosòfic i polític (a propòsit de la negativa de Maragall a la petició dels polítics Enric Prat de la Riba i Francesc Cambó de formar part de les llistes electorals del partit catalanista de la Lliga). L'antologia ribiana de les millors poesies de Maragall illuminava en aquells anys de foscor i aprofundeix en les pròpies idees sobre el passat i el futur de la història dels catalans.

1959. A *Serra d'Or* núm. 53 i 54 Carles Riba publica amb el títol «He cregut i és per això que he parlat» unes notes de diari corresponents a 1928, 1930 i 1956, on retorna a la representativitat de Maragall i al seu posicionament de sinceritat i espontaneïtat tant en poesia com en art, partint del principi que la poesia és «essencialment i pràcticament comunicació, una delicadíssima, una suprema comunicació al pròxim [i que] per aquí el problema poètic li esdevenia inseparable del problema moral». No és sobrer de recordar que Riba era en la dècada de 1950 —l'última de la seva vida (morí el 1959)— president de la Secció Filològica i, amb intermitències, president de l'Institut. De fet, esquerdant el mur de la fèrria censura franquista amb versos xifrats i frases hermètiques, Carles Riba aconseguiria de fer arribar el seu missatge, continuador del de Maragall, a grups de joves universitaris i a cercles influents.

1961. L'any del cinquantenari de la mort de Maragall, en plena opressió de l'IEC i de tot el que l'IEC representava, la Societat Catalana d'Estudis Històrics serví de plataforma d'una sessió clandestina d'homenatge a Joan Maragall. Hi varen prendre la paraula l'historiador, intel·lectual i polític Josep Benet, que aquell any obtingué el premi Joan Maragall, creat per l'IEC, i el poeta i articulista Josep Vicenç Foix, membre adjunt de la Secció Filològica, que l'any següent, el 1962, n'esdevindria membre numerari.

Per a aquell mateix any 1961, cinquantenari de la mort del poeta de l'*Oda a Espanya* i l'*Oda nova a Barcelona*, l'IEC havia encarregat a un membre exiliat, Lluís Nicolau d'Olwer, una semblança de Maragall. Nicolau, però, membre de la Secció Filològica d'ençà que el 1917 hi ocupà justament la vacant de Joan Maragall, moria a l'exili de Mèxic aquell mateix any 1961. I tanmateix la seva semblança de Maragall, joia de l'herència maragalliana de l'IEC, seria llegida en la sessió plenària de l'IEC del 27 d'abril i constitueix una peça indispensable de la recepció que la institució no ha deixat de tributar a Joan Maragall fins i tot en moments d'emergència nacional i especialment en aquests.

També aquell any 1961 Eduard Valentí, membre adjunt de l'IEC, on el 1968 ingressaria com a numerari, començava els seus estudis sobre «La gènesi del *Cant espiritual* de Maragall» i sobre *Els clàssics i la literatura catalana moderna*, que marcarien la recepció posterior de Joan Maragall. El títol de Valentí es projecta avui a una doble classicitat de Maragall: com a introductor dels clàssics —d'Homèr a Goethe— i com a clàssic ell mateix en el cànon de clàssics catalans contemporanis.

Encara el 1961 la revista *Serra d'Or*, tot just arribada a l'edició 11-12, dedicava un número a Maragall, coordinat per Joaquim Molas, que el 1978 esdevindria membre de la Secció Històrico-Arqueològica i que des dels Estudis Universitaris Catalans, clandestins, i més tard des de la Universitat Autònoma de Barcelona, primer, i de la de Barcelona, després, influiria sobre una nova plèiade d'estudiosos

de Joan Maragall, de Joan-Lluís Marfany a Jaume Tur, d'Arthur Terry a Geoffrey Ribbons.

1963. Es tancava de fet la celebració del cinquantenari de la mort de Maragall amb la publicació de l'estudi de Josep Benet *Maragall i la Setmana Tràgica*, refosa amplificada de l'estudi premiat per l'IEC, que seria obra de referència tant per a tota la generació «seixantista», la que entrava a la vida pública catalana prenent el relleu a la generació de la guerra o sumant-s'hi, com per a les següents fins a l'actual.

2.2. De 1961 a 2010-2011

Seria ociós de resseguir ni que fos panoràmicament les nombroses contribucions a l'estudi de Joan Maragall a partir del cinquantenari de la seva mort. Assenyalaré, però, les més significatives per a l'IEC. Quan Carles Riba distingí entre maragallians —devots de Maragall— i maragallistes —estudiosos de Maragall— assenyalaria les noves vies de lectura que s'obririen justament a partir d'ell i dels seus continuadors. De fet Joan Maragall és un autor d'efecte bumerang. Un autor d'aquells (Verdaguer n'és un altre) que retornen, aplicades als crítics, les valoracions que en fan. Digue'm què penses de Maragall i la seva obra, i et diré què penses no solament sobre literatura, sinó sobre tu mateix, la societat, la nació. Maragall —com Verdaguer o com Riba mateix— són miralls que mostren al lector la pròpia imatge. És el privilegi dels grans autors. Com ho és també dels lectors que s'hi reconeixen.

El maragallisme crític dels darrers cinquanta anys permetria de dibuixar l'evolució de l'imaginari català, les idees i la cultura literària d'aquest període. L'extensió tolerable d'aquesta conferència ho prohibeix. Valguin com a representatives les dues mostres següents:

2004. La primera és la conferència que Carles Miralles pronuncià davant el Ple de l'IEC el dia 13 de desembre de 2004 amb el títol: «*Un xic exòtic i desorientat*». *Semblança de Joan Maragall l'últim any de la seva vida*. Alhora que, recordem-ho, el primer i únic any com a membre de l'IEC. Es tracta de la semblança institucional de Joan Maragall en la qual Miralles, desbordant els límits del gènere i en la mateixa línia que jo, recull des de dins de l'IEC les millors aportacions precedents sobre Maragall. Com no podia ser altrament, hi destaca la referència a la sessió constituent de la Secció Filològica del dia 9 de maig de 1911, i reproduïx la carta del 27 del mateix mes de maig, on Maragall comenta a Josep Pijoan: «Em van fer de la secció de Llengua Catalana [...] Hem tingut ja tres sessions. Cadascú dels altres (mossèn Alcover, Segalà, Clascar, Carner) hi porten la seva dèria: el Diccionari, Homer, Els Evangelis, traduccions pedagògiques i populars; jo no n'hi porto cap, però procuro interessar-m'hi: [...] m'hi trobo un xic exòtic i desorien-

tat; però, en fi, hi acudiré amb bona voluntat, mentres no acabi de desenganyarme de la meva eficàcia.»

Exòtic i desorientat. Val a dir que, a desgrat de l'exotisme i la desorientació, Maragall, amb naturalitat i un agut instint d'orientació, es va incorporar de ple al projecte de l'Institut durant els mesos que li foren donats de formar-ne part. A més d'enllestir els *Himnes homèrics* i *Nausica*, que assenyalaven la direcció que prendria el projecte d'edicions de l'IEC, Maragall encara va escriure un dels seus textos de militància cívica més potents: en defensa de la creació de la biblioteca nacional catalana, un dels projectes majors de l'IEC, com és sabut. Aquell article, que porta el títol «Per [a] la Biblioteca de Catalunya», és un veritable manifest, una peça del periodisme de combat, que signaven el president i altres membres de l'IEC i que publicava *La Veu de Catalunya* el 27 d'octubre del 1911. Per això pot concloure Miralles a la seva conferència: «tot i el seu aïllament, Maragall trobà forces per a comprometre's amb fe —amb la fe dels seus articles d'aleshores, vull dir— en el projecte de l'Institut». Cap altra conclusió no expressaria millor com un compromís de tant calat fou acomplert per Maragall amb tant convenciment, a desgrat del poc temps que el destí li reservà de dedicació a la causa de l'IEC, que veié identificada amb la causa catalana.

2007. La segona mostra de la deixa maragalliana a l'IEC en els darrers temps és l'aportació de dos autors de la nostra Secció en la qual justament es lliguen Joan Maragall i el centenari de l'Institut mateix: es tracta de la ponència de Pere Lluís Font «Joan Maragall (1860-1911). *La ciutat del perdó i altres escrits (1909)*. La consciència civil», seguida de la contraponència de Josep M. Casasús, «Noves hipòtesis de treball sobre la trilogia maragalliana de la Setmana Tràgica».

Es tracta, com deu ser recordat, de dues lliçons contigües que formen part del Curs d'Alts Estudis sobre Cultura, Política i Societat (1907-2007), celebrat a l'IEC del 2 al 8 de maig de 2007 com a contribució de la nostra Secció a la commemoració del centenari de la seva fundació. Són lliçons que, sota l'emblema «Deu testimonis del segle xx, deu lliçons per al segle XXI», focalitzen l'atenció en l'obra representativa de deu autors, començant per Prat de la Riba, passant per Joan Maragall, Eugeni d'Ors, Alexandre Galí, Carles Riba, Josep Ferrater Mora, Jaume Vicens Vives, Maria Aurèlia Capmany, Francesc de Borja Moll, i acabant per Joan Fuster.

Per una banda Pere Lluís Font hi construeix un assaig subtil i incisiu de «la consciència cívica» de Maragall, a partir de la lectura rigorosa d'una trentena dels seus escrits, poesia, articles, cartes, en una lectura global i contemporània, com són les lectures que avui reclamem dels autors. De fet, Pere Lluís hi dreça la semblança del «primer intel·lectual català» en el sentit que l'expressió prengué a partir justament dels temps de Maragall, quan alguns escriptors es distingiren pels seus posicionaments públics davant de causes controvertides. Per l'altra banda, Josep

M. Casasús, a més de recordar-hi que abans que Zola, el nostre Verdaguer inaugurà en català el periodisme argumentatiu de combat amb el cicle *En defensa pròpia* de 1895-1897, hi broda una lliçó d'estilística comunicativa que fa de la trilogia maragalliana a propòsit de la Setmana Tràgica una «obra colectiva». Primer, perquè hi participaren activament, si més no en el cas de *L'església cremada*, altres autors a més de Maragall. I segon, perquè «tot text només esdevé obra quan és llegit per cada lector».

3. EL SEGLE DELS INTELLECTUALS

L'obra de Maragall seria, així, no pas una qüestió d'ell i del seu temps, sinó del nostre temps i de nosaltres que la llegim avui, si la llegim. És l'obra d'un intel·lectual a cavall dels segles XIX-XX, que esdevé colectiva en la mesura que la llegim lectors del segle XXI. Intel·lectuals que llegim el primer intel·lectual català en el sentit que expressa —com assenyala Pere Lluís— el nostre diccionari, de persona que té una certa capacitat de pensar la realitat i d'influir en l'opinió escrivint. Si Riba va votar Maragall com el millor que ha representat Catalunya durant la primera meitat del segle XX, no és pas com a poeta ni com a traductor ni com a articulista que el va votar, sinó com a l'intel·lectual capaç de percebre i expressar en literatura el batec de la contemporaneïtat amb les aspiracions socials, religioses, nacionals del seu poble.

Hi ha algunes obres clàssiques del segle XX sobre els intel·lectuals: *La trahison des clercs*, de Julien Benda, 1927; *L'opium des intellectuels*, de Raymond Aron, 1955; les tres conferències de Jean-Paul Sartre, «Què és un intel·lectual?», «Funció de l'intel·lectual», «És l'escriptor un intel·lectual?», 1965, aplegades amb el títol *Plaidoyer pour les intellectuels*, 1972; *Le siècle des intellectuels*, de Michel Winock, 1997; *Dictionnaire des intellectuels français*, de Michel Winock (amb Jacques Julliard), 2002, i encara *Une histoire politique des intellectuels*, que ha publicat enguany (2010) el polèmic Alain Minc. No és casual que tots aquests autors siguin ells mateixos notoris intel·lectuals francesos. És a França que s'atribueix la creació del concepte d'intel·lectual a partir de l'afer Dreyfus i del cicle periodístic d'Émile Zola, amb el seu cèlebre article *J'accuse*.

És a França on la figura de l'intel·lectual no ha deixat mai d'acomplir un paper social de primer ordre, sense menystenir la seva rellevància en el món anglonord-americà, on el paradigma ha donat figures com el lingüista Noam Chomsky, dedicat amb insistència a subratllar la responsabilitat dels intel·lectuals en la marxa dels afers públics (*La responsabilidad de los intelectuales y otros ensayos históricos y políticos (Los nuevos mandarines)*, 1969) i a denunciar la renúncia dels «nous mandarins» a ser la consciència de la societat enfront de les guerres, des de l'espanyola i la del Vietnam a la de l'Iraq en ple segle XXI.

O l'àmbit germànic, on els intel·lectuals del segle xx no han deixat de reflexionar sobre les responsabilitats en dues guerres devastadores i sobre les terribles experiències sota els sistemes totalitaris del nazisme i del comunisme, com posen en relleu publicacions ben recents com la revista *Aus Politik und Zeitgeschichte* (núm. 40, octubre 2010), amb un dossier on es troben títols com: «Propheten moderner Art? Intellektuellen und ihre Religion», de Friedrich Wilhelm Graf; «Die Macht der Intellektuellen», de Hauke Brunkhorst; «“Intellektueller”: Schimpfwort - Diskursbegriff - Grabmal?», de Dietz Bering, on es pregunta «què és un intel·lectual?», després que ja s'ho han preguntat «centenars de llibres i milers d'assaigs».

Entre nosaltres hi ha obres de referència com *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya (1808-1975)*, coordinada per Jordi Casassas Ymbert (1999), o com *Els intel·lectuals, avui*, de Jordi Berrio i Serrano i Enric Saperas i Lapiedra, obra bàsica, determinada per plantejaments sociològics i històrics, projectada a tota l'àrea del català i publicada el 1993 per l'Institut, a cura del membre de la nostra Secció Josep M. Muntaner i Pascual, en la col·lecció «Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials», XVI. Són totes obres que mereixerien més que el simple esment bibliogràfic. Especialment l'última. Per això no renuncio a reproduir-ne unes conclusions:

A l'època contemporània, les condicions sota les quals s'ha desenvolupat la vida del país han fet que els intel·lectuals hagin hagut d'assumir algunes funcions excepcionals [...] les mancances polítiques han forçat els intel·lectuals, especialment els escriptors, a fer papers que en altres circumstàncies no els hauria calgut d'assumir. Algunes figures excepcionals s'han convertit en símbols en els quals ha convergit la consciència col·lectiva. Els catalans s'han sentit identificats amb personatges com Jacint Verdaguer, Joan Maragall, Àngel Guimerà, Pau Casals o Antoni Gaudí. [...]

Totes les raons exposades ens fan concloure que els intel·lectuals catalans segueixen l'evolució normal dels temps i s'integren amb més o menys dificultats a les nostres formes de producció cultural. Però el fet de mantenir-se fidels a la seva llengua i la seva cultura els dóna una dimensió que manca en els seus congèneres dels altres països. L'intel·lectual català ha hagut de plantejar-se el problema nacional i la seva vinculació dins la societat. Ha de prendre una posició cultural i ètica radical i, a més, aquesta presa de posicions l'ha de fer dia rere dia. La seva posició d'intel·lectual català li proporciona uns lligams especials amb la resta de la comunitat, la qual cosa li exigirà una fidelitat i una integritat molt grans. (p. 259 i s.)

En la història dels diversos països europeus la intel·lectualitat (o *intelliguèntzia*, a la russa) ha tingut un paper decisiu en moments determinats actuant com un col·lectiu a vegades difús a vegades organitzat. Així, a la Catalunya de la dècada de 1960 sota la repressió franquista, van emergir des d'universitats i organitzacions eclesiàs-

tiques o polítiques tolerades o encobertes, col·lectius autodenominats sincrèticament «intel·lectuals marxistes», «intel·lectuals catòlics», «intel·lectuals demòcrates» o simplement «intel·lectuals». La tancada d'intel·lectuals a Montserrat i l'Assemblea Permanent d'Intel·lectuals de 1970, dins l'Assemblea de Catalunya, constituïda a l'església de Sant Agustí de Barcelona l'any 1971, són fites de la història de la resistència catalana antifranquista. Altrament posen en relleu figures d'intel·lectuals compromesos, «engatjats», sovint sense cap afiliació, que prenen part activa en actes representatius de la resistència antifranquista o en revistes de l'exili com *Pont Blau*, o com *Nous Horitzons*, clandestina, vinculada amb el Partit Socialista Unificat de Catalunya, o *Serra d'Or* i *Qüestions de Vida Cristiana*, de les Publicacions de l'Abadia de Montserrat. L'any 1965 aquesta revista publicà un número dedicat a «Literatura catalana i cristianisme», que en certa manera completava i alhora esmenava l'obra en set volums *Littérature du XXe siècle et christianisme*, traduïda a l'espanyol. L'autor, el canonge belga Charles Moeller, hi dreçava el cànon dels intel·lectuals escriptors de les literatures occidentals més representatius del segle, cristians o no, sense que hi figurés cap escriptor català, a desgrat dels suggeriments des de Catalunya a favor de Joan Maragall, mentre que sí que hi figurà el seu corresponçal espanyol Miguel de Unamuno.

Val a dir, però, que el concepte i el rol de l'intel·lectual, els competidors que se li oposen com ara el «científic» o l'«expert» o el «pensador» o l'«opinador» o fins i tot el «mandarí» i el «guru», juntament amb els valors que se li suposen o se li exigeixen, com ara la independència ideològica, han anat canviant al llarg del temps. Ara, també val a dir que el seu crèdit ha anat sempre acompanyat del descrèdit. No eren intel·lectuals del seu temps un Sòcrates, un Sèneca, un Bernat Metge? Si Sartre —que per a Pierre Bourdieu era «l'intel·lectual total»— deia jocosament que «l'intel·lectual és aquell qui fica el nas on no el demanen», ara alguns intel·lectuals antiintel·lectuals sostenen que l'intel·lectual és aquell que va als platós de televisió a opinar de tot, sense saber de res.

Entre nosaltres és conegut el binomi «industrials i polítics», establert per l'historiador Jaume Vicens Vives per a caracteritzar el segle XIX català. Amb raó li ha estat assenyalat, però, que deixava de banda la intel·lectualitat, els escriptors de la Renaixença i els seus programes culturals de recuperació de la llengua nacional, pensats en un marc de recuperació econòmica i social de la nació catalana i esdevinguts en bona part el seu motor. Per ventura escriptors com Milà i Fontanals, Verdager, Torras i Bages, Guimerà, Oller i, culminant-los, Maragall, no constitueixen la punta de llança de la intel·lectualitat catalana en el trànsit del segle XIX al XX, del Romanticisme i la Renaixença a la modernitat del Modernisme i el Noucentisme?

L'intel·lectual s'ha confrontat sovint amb el polític, millor dit, amb el poder. Sòcrates ha esdevingut la figura emblemàtica d'aquesta confrontació. És el fet que

literatura i poder, o escriptors i governants, constitueixen dos pols d'encontre difícil. Si d'una banda el món intel·lectual acostuma a sentir la fascinació del poder, fins i tot del militar i del bèl·lic, de l'altra banda el poder, tot poder, acostuma a reclamar l'aprovació i la complicitat del món intel·lectual. Els casos dels intel·lectuals i el poder de Hitler i els intel·lectuals i el poder de Stalin o de Mao Zedong o d'altres dictadors menors però no menys corruptors de la intel·lectualitat, formen part de la història del segle dels intel·lectuals. D'on es conclou, d'una banda, que intel·lectuals i poderosos han fet aliances a vegades catastròfiques a vegades fructíferes, i, de l'altra, se'n desprèn que el món de les idees i dels intel·lectuals que les freqüenten funciona millor en contextos de ruptura i d'interrogació que no pas en els d'ocupació de càrrecs públics o de concessió de prebendes.

Rebus sic stantibus, definir el segle xx com el segle dels intel·lectuals no és cap definició superficial. Com no és gens exagerat afirmar que una de les primeres i més significatives figures d'intel·lectual català contemporani és Joan Maragall. Cada país, cada cultura, té els seus intel·lectuals, ha tingut els seus intel·lectuals i presumeix del seu primer intel·lectual. La nostra té Joan Maragall en aquest lloc. Maragall és el primer que, partint no sols de la llibertat que li donava la seva posició econòmica, sinó també de la pròpia consciència cívica, uneix les activitats i les funcions de poeta, filòsof, crític, traductor, dramaturg, articulista, en una sola personalitat d'escriptor i d'intel·lectual. Aquesta concentració li permetia de dominar des de dalt el món de les idees i fer de pont a la societat del seu temps, marcadament partida en rics i pobres, bons i dolents, integrats i exclosos, espanyols i catalans.

El moment de Maragall més conegut és el de la Setmana Tràgica, que li comportà callar (claudicar, segons alguns) davant la censura política de Prat de la Riba, i el moment del judici i l'execució de Francesc Ferrer i Guàrdia, que motivà Maragall a escriure una defensa de la vida contra la pena de mort que ha esdevingut un al·legat abolicionista de referència universal tant per a creients religiosos com no creients.

També en altres assumptes Maragall, que se sabia influent, «es va ficar on no el demanaven» els poders fàctics. Val la pena de consignar-ne dos: l'un, l'arquitecte Antoni Gaudí i el seu temple de la Sagrada Família, quan no eren presos seriosament ni pels intel·lectuals i els artistes ni per la classe burgesa benpensant ni per l'Església oficial. L'altre, el poeta Jacint Verdaguer, posat en qüestió a causa del seu enfrontament amb el bisbe Morgades i el marquès de Comillas. Ja el 1895, quan esclatà el *cas Verdaguer*, Maragall escrivia al seu amic Anton Roura: «jo també crec que a un gran home com ell [Verdaguer] no se'l pot midar amb el mateix ras que a qualsevol altre, i que en té prou amb ser qui és per a tenir sempre raó».

Altrament els articles i poemes de Maragall sobre Verdaguer, referits alguns al monument que Catalunya, no només Barcelona, devia a Verdaguer, constituei-

xen la base que alimentaria la mitificació del poeta de *L'Atlàntida*, després de morir l'any 1902 en olor de multituds. Els articles sobre Gaudí, per qui Maragall sentia una admiració reverencial com a visionari i místic en comunió amb la natura i els seus misteris, no únicament posaven en relleu la genialitat de l'arquitecte, dubtosa o fins ridícula als ulls de molta gent de l'època, i no únicament incentivaven els donatius per a assegurar la continuïtat de la construcció de «la catedral dels pobres», sinó que encaraven el lector davant la dimensió espiritual de «la catedral nova» i el misteri del seu creixement imparabile com un símbol de la catalanitat emergent, seguint l'expansió d'una Barcelona que volia passar de ser la ciutat de les bombes a ser la capital d'una nova Catalunya.

Encarat a homes arran de l'abisme —Ferrer i Guàrdia— o arran de tocar els cims —Verdaguer, Gaudí—, ningú no li demanava a Maragall que s'hi fiqués o que no s'hi fiqués. Ningú no l'empenyia a ser la consciència cívica del país ni assumir el paper d'intel·lectual que li corresponia en el segle dels intel·lectuals. Era ell mateix qui s'ho exigia en resposta als principis de bé i de justícia que l'empenyien a prendre partit, vèncer la neutralitat o la indiferència, ni que fos pagant un preu a la parcialitat, i, al capdavant, el convertien en la consciència del seu temps per als qui tenien consciència, però no tenien mitjans per a expressar-la.

4. EN CONCLUSIÓ

En proposar-me d'homenatjar Joan Maragall com a intel·lectual des de la nostra Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'IEC, pensava en la fitxa del *Directori dels membres de l'IEC*, on figura Joan Maragall i Gorina com a «membre fundador de la Secció Filològica» i on és definit en l'«Especialitat: Escriptor, poeta i periodista», a més de dir-hi a continuació que també «féu de traductor». A propòsit, saben vostès que els fundadors de l'Institut Filològic o de la Llengua Catalana s'autoanomenaven «laboradors»? A l'acta de la seva primera reunió, el dia 9 de maig de 1911, s'hi diu que és «compost ordenadament de laboradors tècnics i artístics de l'idioma, que en cordial col·laboració es dedicaran a l'estudi científic [...]».

Oblidem el neologisme «laborador» i el seu reflex de «col·laboració», criatures lèxiques de Josep Carner, redactor de l'acta. De fet el nostre *Directori* es mou en una aleatòria varietat de registres, com si compondre versos, publicar articles a la premsa i traduir literatura de l'alemany no fossin justament activitats pròpies d'escriptor, més que més d'un escriptor total com fou Maragall, com són els grans autors de totes les literatures del món per a qui les distincions de gèneres i subgèneres literaris no compten gaire enfront de la força única del compromís d'escriure que els comprèn tots. No s'ho val pas d'entrar-hi.

Maragall fou tot això en grau d'excel·lència: escriptor, pensador, poeta líric, poeta èpic, traductor, assagista, articulista d'opinió. Com a poeta va infondre a la

poesia la «paraula viva», va crear figures mítiques universals com el Comte Arnau i el Mal Caçador i en va recrear de clàssiques com Nausica, va transmetre la percepció de l'infinit davant del paisatge, la indignació davant de la barbàrie de la guerra, l'anhel de transcendir la mort, la perplexitat paternal davant l'enigmàtic infant de pit que somriu bàrbarament, el coratge cívic d'acomiar-se d'un marc nacional espanyol de projecte caducat i d'apuntar-se al marc català en construcció. Com a articulista d'opinió creà un estil directe, de proximitat, capaç de plantejar als lectors les més altes qüestions de filosofia i d'art o d'acostar-los a noves perspectives sobre l'actualitat política i social. Com a traductor va reescriure en català obres de grans autors alemanys, de Goethe a Novalis i Nietzsche, i grecs, d'Hesíode a Homer.

No és, però, com a escriptor, poeta, periodista, traductor o filòleg, que avui se'ns imposa mereixedor d'homenatge Joan Maragall, sinó com a «intel·lectual», una figura més fàcil d'identificar intuïtivament que no pas de definir conceptualment. Diria que el punt sensible de la definició és el de la «influència crítica de l'intel·lectual en l'opinió pública», una influència, una credibilitat, que en temps de Maragall no era pas inherent al fet d'escriure per a la premsa, com no ho és avui al fet d'aparèixer als programes de televisió.

Quina vigència té avui la figura de l'intel·lectual? Estem mancats de pensadors i sobrats d'intel·lectuals, segons que diuen alguns? És que el pensador atén la complexitat i l'intel·lectual la simplifica? Diuen també que l'intel·lectual europeu i repatani té el vici de persistir en la inèrcia ideològica i negar el significat de la tecnociència o de la globalització. En contraposició, el model europeu tendiria al retorn de les elits tecnòcrates, com seria el cas de l'autor d'*Une histoire politique des intellectuels*, Alain Minc, a propòsit del qual, tanmateix, Jean-François Revel —encara un intel·lectual francès— va deixar dit que hi ha dues maneres de perpetuar-se, la de Raymond Aron (recordem el seu *L'opium des intellectuels*), no enganyant-se mai; i la d'Alain Minc (*Une histoire politique des intellectuels*), enganyant-se sempre.

Els darrers estudis apareguts amb motiu de l'Any Maragall coincideixen a proposar de llegir Maragall com un contemporani i a fer una lectura global de la seva obra, integrant poesia i prosa periodística, assagística i epistolar, versions o adaptacions dels clàssics. La biografia integrada en l'obra i l'obra integrada en l'autor. Els últims estudis crítics reclamen que Maragall és un autor dels nostres dies, com ho demostren les lectures multitudinàries recents de *L'Oda a Espanya* i concretament del seu darrer vers, «Adéu, Espanya!».

Llegint-lo així, com un contemporani, és com Maragall esdevé el primer intel·lectual modern de Catalunya en el sentit d'aquell que posa el prestigi de la seva obra, sigui de poesia, de filosofia o de ciència, al servei de la societat i aprofita el seu ascendent moral per a influir en la vida col·lectiva, comproment la pròpia credibilitat. És així, llegit com un contemporani, que Maragall exerceix l'exem-

plarietat de l'intel·lectual, segons la dita de Carles Riba, encara Riba, a *Polítics i intel·lectuals*, de 1926 (en resposta a Josep Pla, l'intel·lectualot que simulava no ser-ne i que admirava secretament intel·lectuals com Maragall o el mateix Riba), amb la qual clouré aquestes reflexions: ni el polític ni l'intel·lectual «no farà pas la seva feina si no baixa a la plaça, com Sòcrates, si no es barreja amb els homes i les dones, els vicis i les virtuts, l'odi i l'amor». És una invitació o, si voleu, un precepte, que no prescriu.

BIBLIOGRAFIA

- ABRAMS, Sam. *Llegir Maragall, ara*. Barcelona: Proa, 2010. 480 p. (La Mirada; 83)
- BALCELLS I GONZÁLEZ, Albert; PUJOL I CASADEMONT, Enric. *Història de l'Institut d'Estudis Catalans*. Vol. I: 1907-1942. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2002. 394 p. (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica; 57)
- BALCELLS I GONZÁLEZ, Albert; PUJOL I CASADEMONT, Enric; IZQUIERDO BALLESTER, Santiago. *Història de l'Institut d'Estudis Catalans*. Vol. II: De 1942 als temps recents. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2007. 496 p. (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica; 72)
- BENET, Josep. *Maragall i la Setmana Tràgica*. Barcelona: Edicions 62, 1963. 304 p. (Llibres a l'Abast; 15). [Edició del centenari de la Setmana Tràgica (1909-2009)]
- BERRIO I SERRANO, Jordi; SAPERAS I LAPIEDRA, Enric. *Els intel·lectuals, avui*. Presentació de Josep M. Muntaner i Pascual. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1993. 294 p. (Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials; 16)
- BILBENY, Norbert. *Política noucentista: De Maragall a d'Ors*. Catarroja; Barcelona; Palma: Afers, 1999. 154 p.
- BLASCO BARDAS, Anna M. *Els articles de Maragall i de Pijoan sobre la Sagrada Família*. Barcelona: Fundació Joan Maragall: Claret, 2003. (Quaderns de la Fundació Joan Maragall; 63), p. 41.
- CASASSAS YMBERT, Jordi (coord.). *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya (1808-1975)*. Barcelona: Pòrtic, 1999. 255 p.
- CASASÚS, Josep Maria. «Noves hipòtesis de treball sobre la trilogia maragalliana de la Setmana Tràgica». A: TORRENTS, Ricard (cur.). *IEC 1907-2007. Deu testimonis del segle xx, deu lliçons per al segle XXI: Curs d'Alts Estudis sobre Cultura, Política i Societat*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2009, p. 65-71.
- CHOMSKY, Noam. *La responsabilidad de los intelectuales y otros ensayos históricos y políticos (Los nuevos mandarines)*. Barcelona: Ariel, 1969.
- Directori dels membres de l'Institut d'Estudis Catalans, 1907-2002*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2002. 438 p.
- IEC, *l'Institut d'Estudis Catalans: 1907-2007*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2007.
- L'Institut d'Estudis Catalans: Els seus primers xxv anys*. Barcelona: Palau de la Generalitat, 1935.
- LLUÍS FONT, Pere. «'La ciutat del perdó' i altres escrits (1909). La consciència civil». A: TORRENTS, Ricard (cur.). *IEC 1907-2007. Deu testimonis del segle xx, deu lliçons per al segle XXI: Curs d'Alts Estudis sobre Cultura, Política i Societat*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2009, p. 43-63. [També publicada amb el títol *Joan Maragall o la*

- consciència civil, en el seu temps i en el nostre*. Annex: «Escrips de Joan Maragall sobre la Setmana Tràgica». Barcelona: Fundació Joan Maragall: Claret, 2008. (Quaderns de la Fundació Joan Maragall; 85), p. 51]
- MARAGALL I GORINA, Joan. *Obres completes*. Barcelona: Selecta, 1947. (Biblioteca Perenne; 4) [Pròlegs de J. M. Capdevila a l'obra catalana i de Miquel dels Sants Oliver a la castellana]
- MARAGALL I NOBLE, Jordi. «Pròleg». A: TRIAS, Eugenio. *El pensament de Joan Maragall: La crisi espiritual de Joan Maragall el 1907*. Traducció i pròleg de Jordi Maragall i Noble. Barcelona: Fundació Banco Urquijo: Edicions 62, 1982.
- MIRALLES I SOLÀ, Carles. «*Un xic exòtic i desorientat*»: *Semblança de Joan Maragall l'últim any de la seva vida*. Conferència pronunciada davant el Ple de l'Institut d'Estudis Catalans el dia 13 de desembre de 2004. Títol a la coberta: *Joan Maragall i Gorina: Semblança biogràfica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2005.
- MORETA, Ignasi. *No et facis posar cendra: Pensament i religió en Joan Maragall*. Barcelona: Fragmenta Editorial, 2010. 552 p. (Assaig; 18)
- RIBA, Carles. «Per què he votat Joan Maragall». A: *Obres completes II*. Edició a cura de J.-Ll. Marfany. Barcelona: Edicions 62, 1967. (Clàssics Catalans del Segle XX, Assaigs Crítics), p. 538-543.
- «Polítics i intel·lectuals». A: *Obres completes II*. Edició a cura de J.-Ll. Marfany. Barcelona: Edicions 62, 1967. (Clàssics Catalans del Segle XX, Assaigs Crítics), p. 591-596.
- SUGRANYES DE FRANCH, Jordi. «Encara sobre la religiositat de Joan Maragall». A: *Miscel·lània Germà Colon 2*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994. (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes; 29), p. 129-143.
- TORRENTS, Ricard. «Segon període de Gaudí: Maragall entra a la Catedral Nova». A: *Art, poder i religió: La Sagrada Família en Verdaguier i en Gaudí*. Pròleg de Daniel Giralt-Miracle. Barcelona: Proa, 2006. (Perfils; 69), p. 203 i s.
- «Cristianisme i literatura catalana des de la Renaixença: aproximacions a un moment crucial». A: *Església, cultura i país. Nadala 2010*. Any 44. Barcelona: Fundació Lluís Carulla, 2010, p. 58-69.
- VERDAGUER, M. Àngels. *Verdaguer vist per Maragall*. Barcelona: Fundació Joan Maragall: Claret, 2002. 60 p. (Quaderns de la Fundació Joan Maragall; 59)